

HORVÁTH JÚLIA BORBÁLA

A nemek köztes mentalitása

Intermentalitás

kortárs ember jelenlegi élethelyzete olyan viselkedésformákat generál, amelyek az önmeghatározásra és a másik nemmel begyakorolt viszonyára is stimuláló hatással vannak. A nemi szerepek változását vizsgáló diszciplínák – köztük a modern feminizmus – a női és férfi princípium átértékelését sürgetik. A férfi- és női mentalitás keveredése által kialakult társadalmi szkriptek újraértelmezése bizonyos köztes mentalitás (intermentalitás) észlelését jelzi, s annak multidiszciplináris körülírását teszi lehetővé. Az alábbiakban a régi és új sztereotípiák, irányzatok összehasonlítása és ismertetése következik.

SZEREPEK, SZTEREOTÍPIÁK

A társadalmilag konstruált előírások évezredek óta meghatározzák, milyennek kell lennie a férfinak, és milyennek a nőnek. Minden közösségnek többé-kevésbé világos elképzelése van a jó férfi és a jó nő típusáról, illetve az ahhoz tartozó ethosról. A maximák, a jutalmazások, büntetések a hasonló kialakítására és elérésére ösztönzik a társadalom tagjait, és a viselkedési szkriptek követése leginkább a tökéletes másolat elérésére irányul. Társadalmi közmegebecsülés az ideál megközelítéséért jár, ami közel azonos személyiségjegyekkel bíró egyéneket jelent. Az eligazodás viszont mégsem könnyű, mert a mintakövetés szempontjából az empirikus és a konszenzuális valóság sok esetben kizárja egymást (Babbie 2001, 19–27; ld. még Benedict 1935).¹ A konszenzuális minták készen kapott tapasztalatait, vagyis amit mások mondanak, és amit az emberek feltétel nélkül elfogadnak, a közösségen belüli önszabályozás részévé válnak, és a tagok társaiktól is elvárják azok teljesítését. Az efféle kitételek helyességét vagy aktualitását senki sem ellenőrzi, mert magától értetődő információk vagy kijelentések; hiszen mindenki tudja. A konszenzuális mintákhoz jutás többnyire az évszázadokon, évtizedeken keresztül kialakított sztereotípiákat kvázi társadalmi örökségként foglalják magukban, és hagyják utódokra. Gondolkodásukban a nők és a férfiak többnyire a konvencionális elemeket részesítik előnyben, az attól eltérőt sok esetben gyanúsnak találják, vagy kivetik maguk közül a szabálytalankodót. Az empirikus mintákhoz jutás hosszú és fájdalmas/kellemes élményeken keresztül tanítgatják az embereket. A kollektív társadalmi tudat konstans szabályokat kreál, begyakorolt sztereotípiákat, miszerint az utódok csak azokhoz igazodva boldogulhatnak. A közgondolkodás az elmúlt évszázadban az alábbi férfi- és női attribútumokat tartotta helyénvalónak; egyes elemei mai is irányadók (H. Sas 1984 és in Tóth László 1999/november):

1. hagyományosan férfias, a külvilágban létezéshez szükséges tulajdonságok: bátorság, lélekjelenlét, jártasság ügyek intézésében, pénzkeresés képessége és tudása, műveltség, politikai jártasság, szakmai-üzleti sikeresség, határozottság;

2. hagyományosan nőies, a magánszférában szükséges tulajdonságok:
érzek a gyerekneveléshez, tudjon takarékoskodni, érzelmi gazdagság, megértő legyen, béketűrés, lelki érzékenység, elfogadja házastársa tanácsait, családi harmónia biztosítása;
3. hagyományosan egyik nemhez sem kötött:
jó beszédképesség, okosság.

Az alábbiak egy szintén korábbi, a felnőtt korú lakosság körében végzett felmérés eredményéből valók, benne a válaszadók az általános, kultúrkörünkre ma is jellemző, masszív sztereotípiákat közölték (Krampen 1979, 254–266):²

1. A családban minden fontosabb döntés a férfi joga és felelőssége.
2. A nő munkába állása esetén is a férfi legyen a fő kereső, a nő pedig a háztartásért legyen felelős.
3. Egy nő számára fontosabb férjének karrierje, mint a sajátja.
4. A kisgyermeket nevelő feleségek ne járjanak dolgozni, kivéve, ha a család anyagi helyzete miatt az szükséges.
5. Ha ugyanarra az állásra hasonló képzettségű férfi és nő pályázik, a férfinak kellene azt megkapnia, mert neki egy családot kell eltartania. (A válaszok számának növekedésével változott, mivel a férfinak előző házasságát – házasságait –, amennyiben gyermek született, támogatnia kell.)
6. Egy férfiakból és nőkből álló csoportban férfi legyen a vezető.
7. A nő ne akarja túlszárnyalni a férfiakat.
8. A lányok lehetőleg nőies pályát válasszanak (pl. ápolónő, tanítónő stb.).
9. Ha egy diák és egy diáklány ösztöndíjra pályázik, inkább a diák kapja meg, mert jobb az elhelyezkedési esélyei.
10. A szülők és pedagógusok számára a fiúk szakképzése fontosabb legyen, mint a lányoké.
11. A lányok szakképzésének egyetlen indoka, hogy esetleg nem sikerül férjhez menniük vagy elválnak.
12. Az ötlet, hogy a nők is futballozzanak, egyszerűen nevetséges.

Az androcentrikus kultúrákban a nemi sztereotípiák közül a nőies tulajdonságokat a magánszférához, a férfiasakat a közszférához rendelték. A férfiakról cél- és eredményorientáltságot, a hatalom megszerzését, a versenyhelyzetekben helytállást vártak/várnak el. A jutalom külső megjelenési formája a társadalmi elismerés, a kedvező munkahelyi pozíció és a felhalmozott vagyon. A férfiak számára kijelölt magasabb rendű cél az anyagi jólét elérése, illetve a család életszínvonalának biztosítása. A hagyományosan női tulajdonságok közül a takarékoság, az érzelmi gazdagság, a megértés, a lelki érzékenység, a családi harmóniára törekvés a termelés- és a termelését végző tevékenységének elősegítésére szolgál. A nemek relációjában hangsúlyos a nőknek a saját szabadidejükben végzett ingyenes családi-háztartási és általában a magánszférában betöltött munkája. Az összes tulajdonság közül a lélekjelenlét, az okosság, a beszédképesség, a határozottság, a pénzkeresés képessége és a műveltség viszont mára a női emancipált tulajdonságok kategóriájába tartozik, vagy annak férfikompetenciára kiterjesztett változatát jelenti (Bosinski, H. A. G. 1992, 314).³ A nőies princípiumok manapság is a társadalom számára adventív ismérvek (pl. gyöngesség, elesettség, segítségre szoru-

lás, stb.). A pozitív tulajdonságként használt kollokációk a tradicionális férfitulajdonságok közül kerültek ki (pl. erős intellektuális oldal, önállóságra képesség, határozott elképzelések, szakteknitély stb.), amelyeket a nők minél tökéletesebben elsajátítani szeretnének. Holott a nemek önálló egységének és stílusának megalkotása mindkét nem érdeke, mivel akkor már nem egymásnak alárendelve, hanem kiegészítve működhetnek (Pieper 2004, 79–83). (Itt említendő, hogy a modern feminizmus egyik alapcélkitűzése, hogy a női tulajdonságok meghatározása feminin önmeghatározásra épüljön, és ne a férfitulajdonságok nőies változatát jelentse.)⁴

Az utóbbi évszázadban a nemi sztereotípiák jelentősen kimozdultak korábbi statikus álláspontjukból. A nemek közötti munkamegosztás megváltoztatta a társadalmak által kialakított szociokulturális környezet és az ahhoz kapcsolódó rendszerek, intézmények funkcióját és működését. A jogok, a tanulás, az előrehaladás, a karrier és az érvényesülési lehetőségek egalitáriusabb megosztása a férfi és a női mentalitás egymáshoz közelítését eredményezte. Az újonnan kialakult mentalitásminták követése a nemi szerepek fontos tényezőjévé vált, s a munka- és életkörülmények átszerveződését hozta magával. A nők és a férfiak közötti viselkedés- és mentalitásbeli különbségek a társadalmi-kulturális szerepeket is befolyásolják. A modernizációval a férfi és a női viselkedésmód közötti különbség fokozatosan csökkent, majd átterjedt a gazdasági, szociális és politikai területekre. Megjelent a társadalmi nem, a gender fogalma, amely a választható társadalmi nem fogalomkörét jelölte meg, miszerint az egyén viselkedésbeli irányultságát ne a biológiai neme határozza meg. A hétköznapi nyelvhasználatban e terminológia kevésbé használatos, gyakorlati alkalmazásban viszont passzív módon ugyan, de a narratív adaptációkban észlelhető (Horváth 2008, 71–102).⁵ Gender fogalom címén a közértelmezés kissé elnagyoltan az elvárt, jellemző viselkedési normákkal együtt érti, de leginkább a valós biológiai hovatartozást jelöli. A szkriptek minden esetben a kulturális determinizmus termékei, s a nők és a férfiak közötti társadalmi- kulturális eltérésekre épülnek, s valamely társadalmi doxa eredményeként alakulnak ki (Giddens 1995, 180–186). A társadalmi nemet a személyes nemi jellegtől (gonadális, hormonális, pszichés) az különbözteti meg, hogy tisztán társadalmilag létrehozott létező, vagyis csoportszubjektumként konstruált kategória. A nemek közötti diszpozíciót az adott szituációkhoz alkalmazkodás, illetve a helyzetek kezelésében mutatkozó különbség mutatja, ami igen érzékenyen hat a férfi–nő viszonyra. Nagy jelentőségű, egyben fontos ütközési pont, a biológiai szex és a társadalmi gender szétválasztása. A társadalmi nem megalkotása a hozzá fűzött reményekkel ellentétben csak némi enyhülést hozott, mivel a gender-elmélet is éppen azokra a sztereotípiákra épül, amelyektől az érintettek (a nők) szabadulni akarnak.

IRÁNYZATOK, NEVEK

A nemi szerepek és tulajdonságok férfiak általi kiosztása a logoszcentrikus gondolkodás eredménye. A gondolatformáló filozófusok és más társadalomtudósok szociológiai értelmezésének alapjául olyan sztereotip tulajdonságrendszer szolgált, mint hogy a nők a családi életben, míg a férfiak a nyilvános, a közösség előtt zajló tevékenységekben vegyenek részt. August Comte szerint a házasságban a nő a férfihoz képest alárendeltségi viszonyban áll, szociológiailag pedig mindketten más-más funkciót töltenek be (ld. Comte,

1979). A férfi feladata a kormányzás, a vezetés, mivel józanabban és szenvedélyektől függetlenebbül gondolkodik, mint a nő. Comte további álláspontja volt, hogy a nő a családban és a nagyközösségben egyaránt tompíthatja vagy akár módosítja a férfi rideg, racionális döntéseit. A közösség tagjai viszont a családról vesznek példát engedelmességből és a hatalomgyakorlás kulturált érvényesítéséből; az egyén itt tanulja meg alárendelni egyéni ösztöneit társadalmi ösztöneinek. Emil Durkheim azt írta, hogy „a nő általában véve kevesebb hasznot húz a családi életből, mint a férfi”, mert a „házastársi társadalom árt a nőnek, fokozza öngyilkossági tendenciáit” (Durkheim 2000, 192–198).⁶ Önmagában véve mindezek adott korban és környezetben igazak is lehetnek, de nem feltétlen, egyedüli igazságok, mivel lényegüket tekintve kizárják annak lehetőségét, illetve helyességét és főleg azon képesség elismerésének a tényét, hogy esetenként a nő legyen a zsákmányszerző, a férfi pedig a gondoskodó.

Az életmódformák fejlődésével a férfi és a női viselkedésmód közötti átfedések fokozatosan átterjedtek a gazdasági, politikai, szociális területekre, de alapjában véve a női feladatok a mai napig egyben köteleességek is, és főképpen a reprodukció elősegítésére épülnek. A sztereotip nőmeghatározás változtatására irányuló törekvések és azoknak a tudományos és közéletben elterjesztése nehézkesen haladt. Egyfelől, mert a feminista ideológia a nők között sem volt egységes. A nemi szerepek újradefiniálásban élen járó feministák, a férfiakat született jogukon előnyben részesítő természeti rend, a nő nem más, mint kasztrált férfi, és ehhez hasonló maszkulinszimbólumok, valamint egyéb nyelvhasználati szexizmusok ellen szóltak.⁷ A modern feminizmus eszmerendszerében univerzálivá lett – néhány korai irányzattal ellentétben –, hogy férfiakra szükség van. A radikálisok viszont később két ágra szakadtak, egyikük a férfit ellenfélnek, másikuk szövetségesnek tekintette. A követő feminista irányzatok önmeghatározásában ez kiemelt fontosságú nézetkülönbséggé vált, egyszersmind megalapozva a további irányt. A törekvések között egymástól különböző női hangok szóltak meg: a nyolcvanas évek elején megjelent öko-feminizmus és anarcha-feminizmus, amely posztfeminista irányvonalként a patriarchális narratívát helyezte célkeresztjébe. Az ökofeminizmus alaptétele, hogy sok más romlás okával egybehangzóan, a természetbeli pusztítás eredője is a patriarchátusban keresendő, és a világot a célirányosan létrehozott maszkulinintézmények rombolják. Más hangok szerint, amennyiben az alkalmazott dichotómiának megfelelően a nők a természet, a férfiak pedig a kultúra teremtményei, az ökológiai pusztítás és a nemek közötti egyenlőtlenség is egy töről fakad, sőt analógiája a kulturált férfiak uralkodásának a természetes nőkön. A női sztereotípiákat, illetve a nőies jelleget mint értéket (pl. kölcsönösség, konstruktivitás, gondoskodás) a modern feministák szinte kivétel nélkül beépítették elméleteikbe, de nem mindegyikük tekintette a természetesség determinált részének, vagyis adottságnak. A kultúra, a műveltség kérdése ez esetben azonban problémás. A tanult férfiak, szemben a műveletlen nők terminológiájával ma már mesterkéltnek tűnik, olyan kreált állapotnak, ami azt sugallja, hogy a történelem folyamán csupán elhatározás kérdése volt, hogy valaki választja-e, vagy sem, miközben nyilvánvaló, hogy témájában (tanulás képessége) és a szabadságyakorlás terén (szabad döntés) a képzés mindig is férfiprivilegiumnak számított.

A modern feministák szerint a nők feladata, hogy kiszabaduljanak egyfelől a feminizmus leértékelő terminológiájából, másfelől a férfiak által létrehozott és rájuk erőltetett nemi hierarchiából. Első lépés a női tapasztalatnak férfias attitűdön keresztül meghatá-

rozásának visszautasítása, illetve annak elfogadtatása, hogy a női mentalitás ne a férfiénak az inverze, hanem a komplexuma legyen. A feminista irányzatok eltérő fókuszából vizsgálták az androcentrikus rendből kitörés lehetőségeit. Többnyire a férfiközpontú kultúrákban szokásos precízséggel szétválasztott szereposztásra építve fogalmazták meg, mi az, amitől eltérni szeretnének. A gender kimozdult az addig általánosnak gondolt értelmezéséből, és a választható társadalmi nemi szerepekkel sok esetben a biológiai nem negligálását erőltette. A mesterségesen létrehozott nemi különbségek kinyilvánítása többnyire a biológiai nemhez köthető (képességek, adottságok), a társadalmi nemhez pedig inkább a feladatok és besorolások vagy fogalmak tartoznak. Szélsőséges elképzelés szerint, a modern nő lehetőleg határolódjon el minden korábbi, a nemiség béklyójába bonyolódott adottságától, például attól, hogy biológiailag férfinak vagy nőnek született. Ez utóbbi elképzelés a tudományos és közéletben is komoly viharokat szít. A posztfeminista körök követendő irányzatnak tartják a „nemek egyértelműségének megszüntetését”, és azzal érvelnek, hogy az egyazon emberben létrejött férfias és nőies személyiségjegyek elege tisztán nyereség és az egyén boldogulásának záloga, mivel nagyobb személyes szabadságot biztosít az önmegvalósításhoz (Kuby 2008, 65).

Konzervatív körökben viszont ennek kapcsán a nemiség relativizálásáról beszélnek, és tiltakoznak az ellen, hogy az óvodában és az iskolában elhagyják a szokásos szerepek gyakorlását (pl. anya a konyhában főz, apa autót szerel az udvaron), és az újfajta edukációt a tudatosan kreált új generáció kinevelésének tartják. Alapjaiban maradt az évezredek szembenállás: férfi és női tulajdonságok férfiak és nők interpretálásában azzal a különbséggel, hogy már nem feltétlenül a született, biológiai nem határozza meg, ki kivel áll oppozícióban.⁸ Amíg a nők számára a köz- és magánszféra között éles határ húzódott, a társadalmi nem meghatározása egyszerűbb volt. Az anyaság szerepköre és annak értelmezése az új időkben is központi téma. Az anya képét alternatív kapcsolatként kezelik, az „odaadás és a belebocsátkozás heterogenitásaiba”. Mások ez utóbbit problémásnak tartják első sorban azért, mert általa a „női libidó központi fogalmának kontúrjai maradnak életlenek” (Docekal 2006, 96). A női libidó önálló értelmezés, vagyis a szexualitásnak nem az utódok megszületését és nem az asszonyi kötelességteljesítést szolgáló attitűdje fontos vonása a modern feminizmusnak. Bár eltérő értelmezése újabb színekkel szolgál a nőörténet lapjain, de különösen üdvözlendő, hogy azok mikéntjét ezúttal maguk az érintettek, vagyis nők tolmácsolják. Például Helen Cixous anya-gyermek értelmezésében az anya és csecsemőjének imaginárius azonosságát véli felfedezni, ami Docekal szerint helytelen, mert figyelmen kívül hagyja a reflexiókat és normákat, miáltal a lemondás jelentősen háttérbe szorul, vagyis ami az anyaság redukálását jelenti.⁹ Mindezekkel lehet egyetérteni vagy vitatkozni, de a legfontosabb, hogy nő és férfi, sőt nő és nő között olyan tudományos párbeszéd indult, amely azelőtt még sohasem.

MENTALITÁSMINTÁK

Létezik azonban olyan megközelítési mód, amely nem az egyéneket, hanem a társadalmakat összességében, a szokásos társadalmi nemi szerepek és elvárások figyelembevételével férfias vagy nőies kategóriába sorolja. Eszerint az emberek a tradicionálisan elfogadott társadalmi nemi szerepeket akár azokkal ellentétes jellegű társadalomszemlélet

közepette gyakorolja. Például abban a közösségben, amelyikben a megértés, türelem, gondoskodás, agressziómentesség az uralkodó mentalitásforma, a többség kénytelen aszerint élni – és természetesen ennek ellenkezőjeképpen. Tehát a nőies jellegű társadalomban a férfiak, a férfias jellegű társadalomban pedig a nők viselkedésükkel az elfogadott mentalitásjelleghez igazodnak. Még akkor is, ha az esetenként biológiai nemükkel ellentétes.¹⁰ A férfias vagy nőies beállítottságú emberek többsége pedig férfias vagy nőies jellegű társadalmat alkot, melyben férfias vagy nőies viselkedési normákat követnek férfiak és nők. A feminin kultúrákban a férfiak is az elfogadott női jelleg szerint élnek, döntenek, míg a maskulin kultúrákban a nők a férfias jegyeknek megfelelően. Az emberek a többség habitusának, mentalitásának megfelelő jelleghez igazodnak, és lesznek mentalitásrendszerükben férfiasak vagy nőiesek. Ilyenformán minden nemzetnek domináns mentális programja teljesítődik, mégpedig abban a formában és olyan eszközökkel, amelyeket a társadalom nagy része elfogad. Ezzel visszaérkezünk ahhoz a ponthoz, hogy általában vett férfias és nőies társadalmi mentalitásról beszélhetünk, amivel a társadalmak tagjait arra ösztönzik, hogy akár biológiai nemüktől függetlenül férfias, illetve nőies beállítottságú emberekké váljanak.

A törekvés sok pontján egybevág a modern feminista elméletekkel. Korábban a női szerepek jól körülhatároltak voltak, köszönhetően a központi elképzelésnek, amit a férfigondolkodás meghatározta elvárások – akár intézményeken keresztül is – alakítottak. A közéleti- és családi élet szétválásának révén a férfias-nőies sztereotípiája mára az elvárt szerepkörökkel párhuzamosan fut együtt (Chodorow 2000). Ha az említett férfias-nőies társadalomdimenziókból indulunk ki, kijelenthető, hogy a társadalmakban léteznek mentalitásukban férfias férfiak, férfias nők, nőies nők és nőies férfiak. Ily módon a komplex társadalmi szerepek pluralizmusa párhuzamosan jelenlevő, többes szerepkört feltételező identitásokat tesz szükségessé. A modernizáció elsöpörte a funkcionista megközelítést – miszerint a nő első- és többedsorban is anya, s hogy a nemek szerinti munkamegosztást a reprodukció szolgálatában kell elvégezni –, miután a nők megváltozott életkörülményeik és önkitaljesítésük végrehajtása miatt kénytelenek olyan többes szerepkörben feltűnni, mely társadalmi pozíciójukat is megváltoztatja. E többes női szerepkörök a következők (Felice N. Schwartz 1989, 68):¹¹

DOLGOZÓ – FOGYASZTÓ – PARTNER – HÁZIASSZONY – ANYA

E multifunkcionális szerepkör betöltésével a nemek relációjában valódi egyenlőség vált szükségessé, miközben funkció és egyenlőség szembekerült egymással, mivel az egyenlőség (autonómia) háttérbe szorította a tradíciókat (funkció). Az anya szerepköre háttérbe szorult, s elébe torlódtak a létfenntartást és az aktív közéleti részvételt, a közvetlen jelenlétet szükségessé tevő szkriptek. Az önfenntartás (munka), az önálló pénzügyi kézség (vásárlóerő) megteremtése, a saját célok megvalósítása (karrier) és nem utolsósorban a férfi távollétében (válás) vagy hiányában (egyedülállóság), a döntéshozatal női kompetenciává vált. A párhuzamos szerepköröknek megfelelés a személyiség változásával járnak, a tradicionális szkriptek már nem feltétlenül kapcsolódtak a nemiséghez; férfiak és nők élethelyzeteiben a másik nem mentalitását kell alkalmaznia ahhoz, hogy fennmaradjon.

A nemek mentalitásának a keveredését s annak a társadalomban tapasztalt tüneteit egy szociálintropológiai kutatásban rögzítettem (Horváth 2008). A válaszadók élethelyzeteinek elemzésekor kirajzolódott a nemek mentalitásának módosulása. A tradíciók, kontra az újonnan kialakult mentalitás napjaink aktív korú nőinek közéleti és magánéleti problematikáján keresztül volt érezhető; célcsoport a 30–45 év közötti, felsőfokú végzettségű, egyedülálló vagy gyermekét egyedül nevelő, városi nők. A kutatásban a kérdőív, az önleírás és a résztvevő-megfigyelés technikáját alkalmaztam. A témakörök: közélet, munka, társadalmi tevékenységek és a magánélet, párválasztás, család, szabadidő. A rögzült nemi sztereotípiák megmaradtak, de kirajzolódtak olyan állandósult problémák, melyek ismert címkéket hoztak létre. Többségük beépült a társadalmi tudatba, és rövid idő alatt hangsúlyos gender-markerré vált. A sztereotip megnyilvánulások asszociatív (adottságokkal kapcsolatos) konceptualizált (hallomásból átvett) tulajdonságmintákra, sokszor előítéletekre épültek, melyek a társadalom tagjainak aktív szótárában képzettségűtől és világnézettől függetlenül megjelentek. A szövegekből kitűnt, hogy a sztereotípiák szerint férfiasnak tartott narratívák közül számos uniszexualizálódott, és újabban a nőkre is értenő. A szóösszetételek és a kapcsolódó konvenciók részben nemileg semlegessé váltak, értelmezési tartományuk mindkét nemre vonatkozhat. A nők többsége egyrészt azért elégedetlen, mert nem olyan férfival áll szemben, amilyen sztereotip elvárásai és vágyai szerint szeretett volna, másfelől pedig érzi, hogy ő sem teljesen simul bele az elvárt szerepbe. Azonban nemcsak a sztereotipikus női, hanem a férfiattribútumok is áttrendeződnek.¹² A leírásokban érzékelhető, hogy a férfiak saját mentalitásuk megváltozását elhanyagoltan kezelik, és továbbra is az általuk preferált férfiminták kinyilvánítására és azok megerősítésére töreksenek. Például: vezető szerep, külsődleges maszkulin markerek hangsúlyozása (pénz, javak); külső megjelenés: autó, használati tárgyak (stb.) halmozása és bemutatása a kívülvilágnak.

AZ INTERMENTALITÁS

A XX. században a társadalmi egyenlőtlenséget még leginkább a nők és a férfiak közötti pszichológiai, társadalmi és kulturális eltérések hangoztatásával mentegették (Giddens 1995, 190–198). Az új korszak generálta nemi elvárások (egyenlőség, karrierépítés, önfenntartás, családfői feladatok ellátása, háztartásvezetés = mindkét nem számára megkövetelt feladatok), új szokásrendszer kialakítását kívánják férftól-nőtől, akik attitűdjük korrekciójával is alkalmazkodni kénytelenek a mindenkori körülményekhez (ld. Tárki 2010). A társadalomtudományi összegzések és a modern feminista elméletek is egyértelműen leszögezik, hogy tisztán férfias férfiak és nőies nők nem léteznek, sokkal inkább férfi- és női tulajdonságokkal rendelkező emberek, akik biológiai nemüktől függetlenül és teljesítendő feladataiknak megfelelően követnek férfias vagy nőies szkripteket (Docekal 2006, 65–68).¹³ A férfi- és női mentalitásváltozás jelei nyelvkritikai módszerrel is feltárhatók, amilyenek például a férfi-nő meghatározás mögöttes értelmezése. A férfi és nő fogalom-pár az eltérő testi jegyeket jelöli, a biológiai különbözőség alapját képező elsődleges és másodlagos jelleg szerint. A társadalmi nemi szerepek taglalásakor viszont más háttértartalmat hordoz: például mást jelent a női munka és a férfimunka. A munkák többségét (hacsak fizikai képtelenség híján) végezheti nemétől függetlenül férfi és nő, és azokhoz

meghatározott sztereotípiák és prekoncepciók jelennek meg. Ilyenformán keverednek a testi adottságok a társadalmi normákkal, amelyekre a nyelv érzékenyen reagál; például, hogy a férfimunkát végző nőt megfosztja státusától, és nőietlennek kiáltja ki. A társadalmi nemi szerepek ilyenformán ütköznek a természeti renddel, és a hierarchizált konstelláció instabillá válik. A jelenség hatására kialakult a férfias nő és nőies férfi terminus, amelyek viszont keveredést okoznak, mivel a biológiai jellegzetességekre épülnek.

A férfi- és női szerepek cseréjét, azonban nem lehet csupán valamely biner vegyületként értelmezni. A nők felülemelkedve korábbi szerepkövetési szokásaikon, fennmaradásuk, karrierjük érdekében, időről időre kénytelenek mentalitásukon változtatni azzal, hogy adott esetben fölveszik a hagyományosan férfiasnak tartott tulajdonságokat, miáltal elmozdulnak nőies mentalitásukból a férfiasnak tartott mentalitás irányába. A teljes átvétel azonban/egyelőre nem történik/nem történhet meg, és az egyén a köztes mentalitás, az intermentalitás állapotába érkezik. Az intermentalitás olyan megváltozott viselkedési forma, amelyben az egyén hagyományos mentalitásából kimozdulva a másik nem hagyományosan elfogadott mentalitásának átvétele felé halad.¹⁴ Az intermentalitás a genderirányzattól annyiban tér el, hogy a biológiai nem tényszerűségét megtartva, férfi és nő között a fizikai különbségtétel elsődlegességét hirdeti, s azt, természetes, nem megváltoztatható ontológiai adottságként kezeli. A hormonális, agyi és pszichológiai tulajdonságok nem írhatók kizárólag a sztereotip neveltetés számlájára, és a férfi-női identitások struktúrájukban általános jellemzőket hordoznak. Az intermentalitás lényege, hogy a társadalmi nemi szerepek tekintetében mindkét irányban átjárása van. A férfi és női mentalitások egyazon személyben egymás mellett, illetve egymást váltogatva vagy keveredve jelennek meg. Az eltérő szocializációs hatások miatt mindkét nem más-más mértékben távolodik az övével ellentétes tradicionális nemi szerepétől. Az intermentalitás kifejezése nemtől független, mivel férfi és nő is lehet intermentalitású.

Az intermentalitás megjelenése elméleti és gyakorlati jelentőségű, és eltér az eddigi férfi- és női tulajdonságok megkülönböztetésétől. A tradicionális szokásrendszer korábbi irányelvei biztonságot jelentettek, és normatív szabályaikkal leegyszerűsítették a mintakövetést. A nők többsége neveltetése révén eleve a hátrányosabb fél szerepébe helyezkedik, s e megkülönböztetést még ma is a világrend természetes részének tekinti – ahogyan a férfiak is. Az új korszak adta nemi elvárások viszont (egyenlőség, karrierépítés, öfenntartás, családfői feladatok ellátása, háztartásvezetés = mindkét nem számára megkövetelt feladatok), és új szokásrendszer kialakítását kívánják férftól-nőtől. Az ilyen módon létrejött intermentalitás bizonyos korábbiakat vegyít egymással, és a létrejött elegyet bizonytalan státusa révén sokan negatívumként értékelik. A köztesség állapota mindkét nem számára pozitívan csak akkor értékelhető, ha a szereplők már nem frusztrációként fogják fel a változást kísérő új állapotot, hanem azt elfogadva együtt élnek vele, és a változás által kialakult szükséges szabályrendszert átveve boldogulnak (vö.: Edmund Husserl: *Analysen zur passiven Synthesis*). A továbblépés legfontosabb feltétele a felek felmentése azon vád alól, miszerint valamilyen szabálytalanságot követnek el azzal, ha nem a tradicionális elvárások szerint cselekszenek. Ez nem a kóros viselkedészavarok legitimálására vonatkozik, hanem arról a mentalitásváltozásról szól, mely átértékeli a férfi és nő egymáshoz fűződő viszonyát, azokon keresztül pedig a társadalmi nemi szerepek újradefiniálását hozza magával. Mindennek része a nemek hierarchizált viszonyának megváltoztatása, amely az elmúlt évezredek rögzült sztereotípiáira épül.

KÉRDÉSEK, VÁLASZOK

Hierarchiáról, hagyományos szerepekről, történeti, gazdasági és érzelmi megfontolásokról már sok szó esett, melyekből kitűnt, hogy kultúrkörünket cselekvési mezőiben és érzelmi dimenzióiban legmarkánsabban a férfi-nő pólus közötti különbségek jellemzik. Egymás méregetése állandó, csak a korok díszlete és vele a narratíva változik. A férfi- és női jegyek keveredése által okozott mentalitásváltozással a találkozási variánsok megjelenését hozta: pl. tradicionális mentalitású férfi + intermentalitású nő, illetve tradicionális mentalitású nő + intermentalitású férfira, és így egy kétkomponensű, egymással ellentétes irányban mozgó elemet kapunk. A végeredmény egyelőre alacsony előfordulási számban lesz intermentalitású nő + intermentalitású férfi társulása. Ha két intermentalitású ember találkozásáról beszélünk, akkor egy intermentalitású nő (aki mentalitásában a hagyományosan férfiasnak tartott mentalitás felé mozdult), találkozik egy intermentalitású férfival (aki mentalitásában a hagyományosan nőiesnek tartott mentalitás felé mozdult) elvileg optimális megoldás jön létre. A szereposztás elvileg nem sokban más, mint ami egy idealizált, egyes pontjaiban a tradicionális szkriptrendszer szerint működő társulásban, melyben mindkét fél saját irányultságának megfelelő szegmensekben érvényesíti mentalitását. Nagy különbség azonban, hogy egyik fél sem – mintegy kiskorúként – a másik által kijelölt szerepszabályokat követi. A nő ilyen értelemben teljes értékű társasá válik, és nem az eddig vesztesnek megítélt, vagyis alárendelt – holott sokszor csak egyenlőségre vágyó fél – szerepében érzi magát. Emellett be kell látni, hogy a patriarchális feltételek mellett kialakult női jellegzetességek figyelmen kívül hagyása hiba volna.

A klasszikus szerepek változása további kérdéseket vet fel. Például, hogy az egyén megítélésében a hagyományok revidálását követő szerepváltást mennyire értékeli deviáns viselkedésként a közvélemény? A társadalmi tudat szerint, ha egy nő eltér a hagyományos női szkriptektől, akkor valami baj lehet vele. Nők tömegeinek manapság is egyik legelterjedtebb törekvése – a feminizmus korában is –, hogy belesimuljanak a férfiak által kialakított világrendbe, illetve fölvegyék velük a versenyt minden területen. A férfiasnak tartott feladatokat s az ahhoz szükséges mentalitásmintákat szinte kritika nélkül beépítik saját habitusukba. Csak igen ritkán fordul elő, hogy azokat adott esetben nőies, de nem sztereotip módon oldják meg. További kérdés, hogy e köztes mentalitás vajon szabálytalankodás vagy fejlődés? Férfiszemszögből legalábbis különösnek, női nézőpontból viszont természetes iránynak tűnik a mentalitások keveredése. A több ezer éves androcentrikus gondolkodás az új női szerepkör inautentikusságát továbbra is az autentikusnak tartott viselkedésformával összevetve bizonyítja. A köztes mentalitás korábbi és újabb sztereotípiákat vegyít egymással, és a létrejött elegyet bizonytalan státusa révén sokszor maguk az érintettek is negatívként értékelik. Ezért a köztes állapot pozitívan csak akkor értékelhető, ha a változást nem frusztrációként fogják fel, hanem az általa kialakult szabályrendszert nyíltan átvéve élnek vele – és élnek vele. Ha a társadalmi nemi szerep választhatóságának axiómáját elfogadjuk, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a férfi hasonló szerepkövetésői között a tradicionális női szerepek követésének kell megjelennie. Míg a korábban taglalt elméletekben kézenfekvő és jobbára elfogadott volt a férfias nő karakterológiája, a nőies férfi típusát nem szívesen említik a lehetőségek között. Ez utóbbiról sokkal kevesebb értekezés látott napvilágot, szemben a női karakter változásáról szóló tanulmányokkal.

A férfiak saját mentalitásváltozásukat elnagyoltan kezelik, és egyre inkább férfiaságuk mesterséges kinyilvánítására törekszenek: vezető szerep, külsődleges maszkulin markerek hangsúlyozása: pénz, javak és külső megjelenés: autó, használati tárgyak stb. halmozása és nyilvános bemutatása. Egyfelől úgy gondolják, hogy még agresszívebbnek, törtetőbbnek (férfiasabbnak) kell látszaniuk ahhoz, hogy megfeleljenek a női elvárásoknak. Másfelől átadnak szerepköröket, de ők maguk nem szívesen vesznek föl a helyükbe nőies sztereotípiákat. A legnagyobb pszichés probléma a tiltás feloldása, a reflexek és a megítélésbeli sztereotípiák átértelmezése. Az pedig akkor lehet sikeres, ha a férfiak elfogadják a nők mentalitásváltozását, azon keresztül pedig a sajátjukat, hiszen azok minden körülmények között egymásra hatók, miáltal a férfiak is saját, új férfi-intermentalitásukba érkehetnek. A férfiak ez irányú helyzete mintha tabutémának számítana, s ha egy férfi nyilvánosan átveszi a női társadalmi nemi szerepeket, netán a fizikai értelemben vett női szkripteket, a szexuális orientáció szabad választásának hirdetése ellenére is a közösségek nagy részében stigmának számít. A teljesítményversenyben felülkerekedett nő, újonnan átvett maszkulinpozícióját sok esetben félve tölti be, s attól tart, ha azt megerősíti, egyszersmind megfosztja önmagát nőies attitűdjétől, mintegy női mivoltától, egyszersmind kiírja magát az igazi nő kategóriájából. Első gondolatra a nő feladata az volna, hogy elviselje és kezelje saját dominanciáját. Ez viszont így túl egyszerű és általános követelmény lenne, s mint olyan, bizonyos pontjaiban helytelen is, mert a nőt arra késztené, hogy értékes női mentalitását megint csak háttérbe szorítsa. A nő feladata tehát nem ez. A nő feladata, hogy maradjon önmaga, tiltakozzon az annulálás ellen, sőt: kifejllessze nőiségét, és megtartva attitűdjét saját értékrendje, szempontjai, érdeklődése és elgondolásai szerint alakítsa sorsát. ◀

IRODALOM

- Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, 2001, 19–27.
- Benedict, Ruth: *Patterns of Culture*. London, 1935, Routledge.
- Bosinski, A. G. Hartmud: Geschlechtlichkeit und Sexualität unter dem Aspekt der Biopsychosozialität des Menschen – Ein Versuch. In K. F. Wessel (Hg.): *Interdisziplinäre Aspekte der Geschlechterverhältnisse*. 1992, 314.
- Chodorow, Nancy J (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Comte, Auguste: *A pozitív szellem. Két értekezés*. Magyar Helikon, 1979.
- Herta Nagl-Docekal: *Feminista filozófia*. Budapest, 2006, Áron Kiadó, 96; 65– 68.
- Durkheim, Emile: *Öngyilkosság*. Bp., 2000, Osiris Kiadó, 192–198.
- Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest, 1995, Osiris, 180–186; 190–198.
- Hofstede, Geert: *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA. Sage, 1980.
- Krampen, Günter: Eine Skala zur Messung der normativen Geschlechtsrollen-Orientierung. *Zeitschrift für Soziologie*, 1979/3, 254–266.
- Horváth Júlia Borbála: *Újnőkorszak*. Budapest, L'Harmattan, 2008.
- H. Sas Judit: *Nőies nők és férfias férfiak*. Akadémiai Kiadó, 1984 és in Tóth László 1999/november.
- Husserl, Edmund: *Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten (1918–1926)*. Reihe: Husserliana: Edmund Husserl – Gesammelte Werke. Band 11. Fleischer, M. 1996.
- Kuby, Gabriele: *A nemekek forradalma*. Kairosz, 2008, 65.
- Pieper, Annemarie, *Van-e feminista etika?* Áron Kiadó, 2004, 79–83.
- Pongrácz Tiborné: Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai in *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Szerk. Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György. Budapest, 2005, TÁRKI-ICSSZEM.
- Palasik Mária – Sípos Balázs: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* Napvilág Kiadó, 2005.

Schwartz, N. Felice: Management Women and the New Facts of Life. In *Harvard Business Review*, 1989/január-február.

Szerepátlózkodások. *Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI és az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 2010.

JEGYZETEK

- 1 Earl Babbie az *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* című művében taglalja a valóság dimenzióit és a társadalomban megjelenő mintaadás technikáit.
- 2 Günter Krampen az Erlangen-Nürnbergi egyetem pszichológia tanszékének munkatársaként a normatív nemiszerep-orientáció méréséről szóló tanulmányában a D. Brogan és N. G. Kutner (1976) ismertette az általa kidolgozott SRO-Skála (Sex.Role Orientation, 1980) német változatát (GRO-Skala). Az eredetileg 53 tételből álló, Likert-típusú skálát Brogan és Kutner 36 tételre rövidítette. Krampen azt vette át, és 20 tételt fogalmazott meg benne. A válaszokat skálán jelölte a „nagyon nem-hagyományos” és a „nagyon hagyományos” között. A skálát egyéb tesztekkel együtt 151 felnőttön próbálta ki.
- 3 A tipizálásoktól azonban továbbra is el kell különíteni a nemtől függő és a nemre jellemző tulajdonságokat, a biológiai és a felvett jellegzetességeket. Ennek kapcsán szükséges megismételni egy fontos fogalmi különbséget: a nemtől függő és a nemre jellemző tulajdonságokat gyakran egyforma jelentésűnek vélik, holott előbbieket genetikai adottságok (gyermeknemzés, szülés), utóbbiak pedig a csoportra jellemző statisztikai érték szerinti jellemzők. Világos határt vonni azért fontos, mert ma már a nemre jellemző tulajdonságok sem feltétlenül a biológiai nemhez kötődnek.
- 4 A modern feminista törekvésekről ld. lentebb.
- 5 „A házasságom utáni párkapcsolataim [általában] rövidek voltak, kb. 3–6 hónap. Elvárom, hogy meghódítsanak, de aki így közel kerül hozzám, azt viszont én szeretem megszerezni, vagyis átfordulok. Az unalmas viszonyoknak én vettem véget, amelyik érdekelt volna, ott mellőlem léptek le. A férfi legyen okos, bohém, mindenre képes, vidám, ragaszkodó, és legyen önálló gondolatvilága, valamint akarata. Szeretnék olyan kapcsolatban élni, amiben testi és a szellemi világom folyamatosan kielégül. Legbüszkébb a diplomámra és a válságkezelési bravúrjaimra vagyok, meg arra, hogy leugrottam egy 12 méteres vízesésbe.” És további interjúk, ld. uo.
- 6 Ugyanakkor Durkheim azt is megfigyelte, hogy az özvegy férfiak körében az öngyilkosságok száma a többszöröse az özvegyasszonyok körében tapasztalhatónál.
- 7 Simone de Beauvoir, Julia Kristeva, Mary Daily, Judith Butler, Helen Cixous stb.
- 8 A bináris oppozíciók egymást kizáró terminológiák, és a nemi sztereotípiák szerint egymással nem felcserélhetők. A hétköznapi nemi tipológiában a férfiak tulajdonított értéktérmető tulajdonságúak pozitív előnyt generálnak, a velük oppozícióban elhelyezettek viszont valamely deficitre utalnak, és női sztereotípiának számítanak, ld. még Cixous, Kristeva, Wolf, Docekal.
- 9 Docekal problémája ezzel, hogy a női libidó a csecsemő nézőpontja révén lesz meghatározva, mely a freudista állásponthoz közelít: a nő szexualitását az anya alakja definiálja. Továbbá, hogy a kultúrát és a nyelvet (Cixous és Lacan is) úgy mutatja be, mintha „mindig ott állna a teljhatalommal fellépő apa, a dolog valójában – megfordítva – úgy áll, hogy a szimbolikus rend csak általa jelenik meg „phallikusként”, ha kivetítik rá a polgári család nemi hierarchiáját”. Mindez újból elvitatja a nőktől részvételüket az emberi kultúra megalkotásából. Cixous „pahllikusoknak” nevezi az ekképpen (feminista írás) író nőket (Beauvoirt, Wolfot), szerinte sokkal inkább lenne áldásos „egy olyan női művészet elképzelése, amelyik a létét kifejezetten a nőiség már évezredek során bejáratott természeti potenciáinak köszönheti: a bugyborékoló magzatvíz, a gúgyögő bölcsődalok, a gondos kötőminták anyaméh-művészete”. Bár hozzáteendő, Cixous szerint a női írás férfiak számára is adott lehetőség, amit viszont Docekal erősen kritizál, és a teljes művészet terén kinyilvánított álláspontját nem tartja többnek, mint az alkotó férfi nőiesként jellemzése.
- 10 Geert Hofstede nyolcvanas évekbeli interkulturális kutatásában arra a kérdésre keresett választ, hogy adott társadalomban milyen jellemvonások uralkodnak a nemzeti kultúrában, s azok mennyire befolyásolják a szervezeti kultúrát és az egyéni viselkedésformákat. Célja egységes kultúraelemzési szempontrendszer felállítása volt.
- 11 A maskulin jellegű társadalmakban a közvélekedés ma már egyértelműen a nők elférfiasodásáról beszél, mivel a nő érvényesülésének érdekében kénytelen átvenni a férfias viselkedésformákat. A jelenlevő sztereo-

◆ KÉRDEZ AZ IDŐ

típiák miatt azonban a nők szinte egyik elvárásnak sem képesek megfelelni: a nőiesekben férfiasak, a férfiasokban nőiesek.

- 12 Utóbbiak változása lassabb, mivel elemei nem hordoznak egymással oly mértékben ellentétes tartalmakat, mint a nőiek. Viszont a közbeszédben megjelent a férfias nő és a nőies férfi terminológiája, s ha követjük a konvencionális gondolkodásmódot, az elnőiesedett férfiak kifejezésnél ellentétesebbet aligha találunk.
- 13 „Alig van olyan egyén, aki vagy a női vagy a férfi oldal minden jellemzőjét egyesíti magában – az emberek többségénél rendszerint a két nem egyikére jellemző tulajdonságok egy halmaza figyelhető meg, azonban az egyének egy még mindig jelentős száma olyan kombinációt mutat, mely nem teszi lehetővé egyértelmű besorolásukat a női vagy a férfi nembe.”
- 14 Noha a köztes mentalitás két meghatározott ponthoz viszonyított köztes állapotot jelez, mégsem relativizált, mindössze az elemek összetételének tekintetében, ami egyénenként objektíve változik, átmeneti viszont abban, hogy a férfi és a női sztereotípiák közötti átjárhatóság és keveredés terméke, s rögzítettsége révén kizárja bármelyik pólus felülkerekedését.

A béke bírnöke (terv, 1964)

HORVÁTH JÚLIA BORBÁLA a Miskolci Egyetem Filozófia Doktori Iskolájának végzőse. Korábban volt evezős, előadóművész, dokumentumfilmtes, tanár. Kötete: *Újnőkorszak* (2008).